

فلسفه ابتلا و امتحان الهی در فرهنگ قرآنی

محبوبه دلخوش بایجی^۱

چکیده

یکی از مباحث بنیادی قرآن، ابتلا و امتحان در قرآن است که شرط اصلی آن اختیار است. به همین دلیل نیاز است که افراد از معنای، فلسفه و راه‌های برون‌رفت از آن آگاه شود. امتحان الهی و ابتلا یکی از اموری است که انسان نمی‌تواند از آن بگریزد و حتماً به این امور دچار خواهد شد. مقاله حاضر که با هدف شناخت فلسفه ی ابتلا و امتحان الهی در فرهنگ قرآنی به روش توصیفی – تحلیلی و با ابزار کتابخانه ای تدوین شده است. یافته‌های این پژوهش نشان می‌دهد که ابتلا و امتحان در اشکال مختلفی همچون نعمت، بلا، موفقیت و شکست ظاهر می‌شود و اهداف متنوعی از جمله شناخت بندگان، پرورش روح و نفس، تقویت ایمان و تقوا را دنبال می‌کند. همچنین، واکنش‌های مختلف انسان‌ها در برابر ابتلا و نقش ایمان در عبور موفق از این مراحل مورد بررسی قرار گرفته است. در نهایت، با تحلیل عمیق آیه ۱۰۶ سوره صافات، به عنوان یکی از مهم‌ترین آیات مرتبط با این موضوع، به اهمیت صبر، استقامت و اطاعت از خداوند در مواجهه با امتحانات الهی پی برده می‌شود. نتایج این پژوهش نشان می‌دهد که ابتلا و امتحان فرصتی برای رشد معنوی و تقرب به خداوند است و با داشتن ایمان قوی می‌توان بر مشکلات فائق آمد و به سعادت دست یافت.

واژگان کلیدی: ابتلا، امتحان، امتحان الهی، قرآن، فرهنگ قرآنی.

^۱ طلبه سطح دو مدرسه‌ی علمیه سجادیه تهران.

مقدمه

ابتلا از سنت‌های قطعی و مسلم الهی است که به منظور ظهور و بروز صفات درونی انسان‌ها صورت می‌گیرد. ابتلای خداوند به دلیل کشف مجهول نیست، بلکه مراد، ظهور افعال بندگان است؛ چرا که خداوند با اتکا به علم خود کیفر نمی‌دهد، بلکه پاداش و عقاب براساس عمل انسان‌ها است. بی‌تردید خداوند متعال با امر و نهی و تشریع احکام و تکالیف، رویدادها و حوادث خیر و شر، انسان را به میدان امتحان می‌کشد و براساس نتیجه آن امتحان، وی را عقاب یا ثواب می‌دهد و چون در امتحانات الهی صبر و شکیبایی از فضائل مهم به شمار می‌رود و فضیلت‌های انسانی هم بر اثر اعمال اختیاری او تحصیل می‌شوند؛ لذا اگر انسان قدرت انتخاب و اختیار نمی‌داشت، امتحان و ابتلای او از حکمت‌های پروردگار به دور بود. از آن جایی که آزمایش یک سنت همگانی الهی است و تأثیر بسزایی در سعادت و شقاوت و پاداش و کیفر انسان‌ها دارد، ضرورت است که زوایای این بحث از نظر قرآن بررسی شود تا همه‌ی انسان‌ها از حقیقت آزمایش آگاه و با راه‌های صحیح برون رفت از آزمایش الهی آشنا گردند. به همین دلیل مقاله‌ی حاضر درصدد پاسخگویی بدین پرسش است که فلسفه‌ی ابتلا و امتحان الهی در فرهنگ قرآنی چیست؟

با توجه به مطالعات انجام شده و جستجو در سایت‌های معتبر، تالیفاتی در این زمینه صورت گرفته از جمله:

- عبدالعلی پاکزاد در مقاله خود با نام «ابتلا و آزمایش در قرآن»، به این موضوع اشاره شد که در آزمون باید مجهول وجود داشته باشد و تناسب افراد با آزمون هم باید رعایت شود. که این آزمایشات تربیت انسان را در پی دارد.
- علی محمد حسین زاده در مقاله‌ی خود تحت عنوان «ابتلا و آزمایش الهی» به این مورد اشاره کرده است که انسان در مراحل مختلف زندگی خواسته یا ناخواسته، آزمون‌های پی در پی را پشت سر می‌گذارد.
- محمد امین صابری نیز در مقاله‌ی خود تحت عنوان «بررسی مصداقی و مفهومی، واژه امتحان و ابتلاء و مترادفات آن در قرآن» به حقیقت امتحان و ابتلا و فلسفه‌ی آزمایش الهی پرداخته است.

تفاوت مقاله‌ی حاضر با مطالعات پیشین در این است، که موضوع ابتلا و امتحان در آیه‌ی ۱۰۶ سوره صافات تاکنون مورد واکاوی قرار نگرفته است و این مقاله به طور اخص به این موضوع پرداخته است.

۱. مفهوم شناسی

در هر پژوهشی نیاز است تا واژگان کلیدی و پرتکرار از نظر لغوی و اصطلاحی مورد واکاوی قرار گیرد تا هرگونه ابهام از نظر خواننده برطرف گردد.

۱-۱. امتحان

مشتقات این واژه در قرآن کریم دو مرتبه آمده است: ۱. سوره ممتحنه آیه ۱۰. ۲. سوره حجرات آیه ۳ که با واژه «امتحان» و «فامتحون» استعمال شده است.^۱ این موضوع در لغت با الفاظ امتحان، ابتلا، تمحیص و فتنه بکار رفته است. امتحان از ریشه (محن)؛ گداختن نقره و غیره و پاک کردن آن از آلودگی^۲ است.

در اصطلاح امتحان آزمودن و آشکارساختن حقیقت چیزی^۳ است و امتحان را از آن جهت ابتلا گویند که گویا ممتحن، امتحان شده را از کثرت امتحان کهنه می‌کند.^۴ که هم در خیر استعمال می‌شود و هم در شر.^۴

۱-۲. ابتلا

کلمه «ابتلاء» مصدر ثلاثی مزید است از باب افتعال از ریشه «بلاء». این واژه و مشتقات آن در قرآن کریم ۳۷ بار در ضمن ۳۴ آیه به کار رفته است.^۵ در لغت نیز به معنای آزمون، تجربه و کشف کردن به کار می‌رود، يقال بلاء و ابتلاء اذا اختبره و امتحنه. بعضی در معنای لغوی گفته اند: بلی بر وزن «علم» کهنه شدن گویند: «بلی الثوب بلی و بلاء»؛ یعنی لباس کهنه شد. به غم و اندوه

^۱ پاکزاد، ابتلا و آزمایش در قرآن، ص ۳.

^۲ معلوف و همکاران، فرهنگ المنجد (عربی - فارسی)، ج ۲، ص ۱۹۰۷.

^۳ حسینی دشتی، معارف و معاریف (دائرة المعارف جامع اسلامی)، ج ۱، ص ۸۵.

^۴ مصطفوی، التحقيق فی کلمات القرآن الکریم، ج ۱، ص ۳۳۶.

^۵ موسوی نسب، ابتلاء و آزمایش انسان در قرآن، تص ۱۵.

از آن سبب بلاء گویند که بدن را کهنه و فرسوده می کند.^۱ و ابتلا از ریشه (بلی)؛ کهنه شدن.^۲ ابتلا در اصطلاح قرآن با توجه به ریشه لغوی که دربردارنده معنای تداوم می باشد، عبارت است از مجموعه برنامه های مداوم که در رابطه با انسان و عملکرد و رفتار او جاری است.^۳

۱-۳. سوره صافات

این سوره در مکه نازل شده و هشتاد و هشت آیه دارد. نام این سوره برگرفته از آیه اول آن و یکی از حروف مقطعه قرآنی است. آیات این سوره همچون سوره صافات، بیانگر استمرار جریان بعثت در طول تاریخ و برخورد مشرکان و کافران با عقیده به توحید و معاد است. در سوره صافات، نام پیامبرانی چون نوح، ابراهیم، لوط، موسی، هارون، الیاس و یونس مطرح شد، این سوره به تاریخ زندگی داود، سلیمان و ایوب، بیشتر پرداخته است. بخش پایانی سوره، ماجرای آفرینش انسان، سجده فرشتگان بر آدم و نافرمانی شیطان را بیان می کند تا مؤمنان به کرامت ذاتی انسان نزد خداوند پی برده و از پیروی شیطان دوری کنند.^۴

آیه ۱۰۶ سوره صافات یکی از آیات کلیدی قرآن در بحث ابتلا و امتحان الهی است. این آیه به داستان حضرت ابراهیم(ع) و امتحان بزرگ او در مورد قربانی کردن فرزندش اسماعیل(ع) اشاره دارد.

۲. فلسفه ابتلا و امتحان الهی در قرآن کریم

پس از تبیین مفاهیم ابتلا و امتحان، تحلیل عمیق تر این موضوع مستلزم بررسی فلسفه الهی نهفته در آن است. یکی از پرسش های اساسی در این زمینه، انگیزه خداوند از قرار دادن بندگان در معرض ابتلا و امتحان می باشد. پاسخ جامع به این پرسش، ما را به درک عمیق تر از حکمت الهی در این امر رهنمون می سازد. در بخش پیش رو، ابعاد مختلف فلسفه ابتلا و امتحان مورد کنکاش قرار خواهد گرفت. از جمله اهداف خداوند از این آزمایش، انواع ابتلا و امتحانات،

^۱ قرشی، قاموس قرآن، ج ۱، ص ۲۹۱.

^۲ راغب اصفهانی، ترجمه و تحقیق مفردات الفاظ القرآن، ج ۱، ص ۳۱۰.

^۳ قرشی، قاموس قرآن، ج ۱، ص ۲۳۰.

^۴ قرآنی، تفسیر نور، ج ۸، ص ۷۷.

واکنش‌های انسانی در برابر آن‌ها و نقش ایمان در عبور موفق از این مراحل، موضوعاتی هستند که به تفصیل بررسی خواهند شد.

۲-۱. انواع ابتلا و امتحان

در فرهنگ قرآنی کلمه امتحان و ابتلا و همچنین مشتقات این دو واژه بارها در قالب‌های گوناگون بکار رفته است. بلاء در قرآن به سه معنا آمده است: الف) آزمایش؛ ب) نعمت؛ ج) محنت.^۱ دستورات خداوند دلایل مختلفی دارد؛ گاهی این دستورات برای امتحان الهی است.

با توجه به بعضی از آیات کریمه، همه‌ی انسان‌ها در معرض امتحان الهی قرار دارند و هیچ فردی از نوع بشر از این آزمایش‌ها مستثنی نیست. برخی از این آیات عبارتند از:

- «إِنَّا خَلَقْنَا الْإِنْسَانَ مِنْ نُطْفَةٍ أَمْشَاجٍ نَبْتَلِيهِ»^۲؛ ما انسان را از نطفه مختلطی آفریدیم و او را می‌آزماییم.
- «الَّذِي خَلَقَ الْمَوْتَ وَالْحَيَاةَ لِيَبْلُوَكُمْ»^۳؛ آنکس که مرگ و حیات را آفرید تا شما را بیازماید.
- «أَحْسِبَ النَّاسُ أَنْ يُتْرَكُوا أَنْ يَقُولُوا آمَنَّا وَهُمْ لَا يُفْتَنُونَ»^۴؛ آیا مردم گمان میکردند اینکه بگویند ایمان آوردیم، به حال خود رها میشوند و آزمایش نخواهند شد؟
- «وَإِذِ ابْتَلَىٰ إِبْرَاهِيمَ رَبُّهُ بِكَلِمَاتٍ»^۵؛ هنگامی که خداوند ابراهیم را با وسایل گوناگونی آزمود.
- «وَفِي ذَلِكُمْ بَلَاءٌ مِنْ رَبِّكُمْ عَظِيمٌ»^۶؛ و آن بلا و امتحانی بزرگ بود که خدا شما را بدان می‌آزمود.

در مجموع، مفهوم امتحان و ابتلا در قرآن، یکی از مهم‌ترین مفاهیم در دین اسلام است. درک عمیق از این مفهوم، به انسان کمک می‌کند تا با مشکلات و سختی‌های زندگی بهتر کنار بیاید و به رشد و کمال برسد.

^۱ تفسیری، وجوه قرآن، ص ۶۵.

^۲ انسان: ۲.

^۳ ملک: ۲.

^۴ عنکبوت: ۲.

^۵ بقره: ۱۲۴.

^۶ بقره: ۴۹.

✓ **رحمت و هدایت یافتگی:**^۱ «قطعاً همه شما را با چیزی... آزمایش می‌کنیم و بشارت ده به استقامت کنندگان!... اینها، همانها هستند که الطاف و رحمت خدا شامل حالشان شده و آنها هستند هدایت‌یافتگان!»^۲

✓ **خوش نامی:**^۳

فواید ابتلا و امتحان الهی شامل:

✓ یکی از آنها شناختن مورد امتحان است،

✓ فایده دیگر آن است که از طریق امتحان استعدادهای مورد امتحان کشف و شناخته می‌شود و با آگاهی از نقاط ضعف و قوت می‌تواند در رفع نقاط ضعف و تقویت نقاط قوت خود بکوشد.

قرآن مجید می‌فرماید: «وَلِيَتْلِيَ اللَّهُ مَا فِي صُدُورِكُمْ وَلِيُمَحَّصَ مَا فِي قُلُوبِكُمْ وَاللَّهُ عَلِيمٌ بِذَاتِ الصُّدُورِ»^۴ خداوند آنچه در سینه دارید می‌آزماید تا دل‌های شما خالص گردد و خدا به اسرار درون شما آگاه است؛ بنابراین دومین فایده امتحان، آگاهی از استعدادها و رشد و تربیت آنها است و این امر تنها در کوره‌های آزمایش امکان‌پذیر است.

✓ فایده بعدی امتحان، اتمام حجت است.

توضیح اینکه هر چند خداوند از بنده‌اش و اعمال و رفتار و حتی خطورات قلبی او کاملاً آگاه است، ولی صحنه امتحان را ایجاد می‌کند تا حجت بر بنده تمام شود. امیرالمؤمنین می‌فرماید: «وَإِنْ كَانَ سُبْحَانَهُ أَعْلَمَ بِهِمْ مِنْ أَنْفُسِهِمْ، وَلَكِنْ لِنُظْهِرَ الْأَفْعَالُ الَّتِي بِهَا يُسْتَحَقُّ الثَّوَابُ وَالْعِقَابُ»؛ هر چند خدای سبحان از مردم به خودشان آگاه‌تر است، ولی این امتحان‌ها به خاطر آن است که افعالی که با آن استحقاق ثواب و عقاب پیدا می‌شود، آشکار گردد.^۵

^۱ طبرسی، ترجمه مجمع البیان فی التفسیر القرآن، ج ۲، ص ۱۲۸.

^۲ بقره: ۱۵۷-۱۵۵.

^۳ مکارم شیرازی و همکاران، تفسیر نمونه، ج ۱۹، ص ۱۱۷.

^۴ آل عمران: ۱۵۴.

^۵ نهج البلاغه: حکمت ۹۳؛ محمدی، معتمد، درس‌هایی از عقاید اسلامی، ج ۵، ص ۱۰۸.

در کل، امتحانات الهی نه تنها به عنوان یک آزمون، بلکه به عنوان فرصتی برای رشد، تکامل و نزدیک شدن به خداوند محسوب می‌شوند. همچنین می‌توان گفت که توفیق در امتحانات الهی، یکی از بزرگترین نعمت‌های خداوند است و به انسان آرامش، سعادت و کمال می‌بخشد.

نتیجه گیری

انسان از همان ابتدای خلقت با وسایل و ابزارهای گوناگون، آزمایش و امتحان شده است. نمونه‌های بارز امتحان‌های سخت الهی را در مورد پیامبران الهی شنیده‌ایم، که اغلب آنان نیز از این امتحانات سربلند و پیروز بیرون آمده‌اند. این مقاله با هدف شناخت فلسفه ابتلا و امتحان الهی در فرهنگ قرآنی به رشته ی تحریر در آمده است. همچنین این مقاله با توجه به مطالعات پیشین و منابع در دسترس به نتایج زیر دست یافته است:

هدف اصلی از ابتلا و امتحان، پرورش ایمان، استحکام اعتقادات و رشد معنوی انسان است تا او برای زندگی پس از مرگ آماده شود. ابتلا و امتحان در قرآن به اشکال مختلفی از جمله نعمت، بلا، موفقیت و شکست ظاهر می‌شود و شامل همه انسان‌ها، حتی پیامبران، می‌شود. ابتلا و امتحان سنت الهی است و همه انسان‌ها در طول زندگی خود با آن مواجه می‌شوند؛ شدت و نوع امتحانات به ایمان و تقوای افراد بستگی دارد. اهداف اصلی خداوند از ابتلا عبارتند از: شناخت بندگان، پرورش روح و نفس، تقویت ایمان و تقوا، و آماده‌سازی انسان برای آخرت. واکنش انسان در برابر ابتلا به عوامل مختلفی مانند ایمان، صبر، توکل و تربیت بستگی دارد و صبر و استقامت بهترین واکنش در برابر مشکلات است. ایمان قوی، کلید موفقیت در عبور از امتحانات الهی است و به انسان قدرت، صبر و آرامش درونی می‌بخشد.

آیه ۱۰۶ سوره صافات با روایت داستان ابراهیم و اسماعیل، اهمیت اطاعت از خداوند، صبر و استقامت در برابر مشکلات و پاداش الهی برای نیکوکاران را به تصویر می‌کشد و الگویی برای تمام انسان‌ها است. داستان ابراهیم و اسماعیل در آیه ۱۰۶ سوره صافات، به عنوان یک نمونه بارز از امتحان الهی، نشان می‌دهد که ابتلا فرصتی برای رشد معنوی و تقرب به خداوند است. آیه ۱۰۶ سوره صافات، آموزه‌هایی همچون اهمیت اطاعت از خداوند، صبر، استقامت، ایمان قوی و الگو بودن برای دیگران را به ما می‌آموزد که در زندگی فردی و اجتماعی کاربرد فراوانی دارند. توفیق در امتحانات الهی، به انسان آرامش، سعادت و کمال می‌بخشد و باعث آمرزش گناهان، رحمت الهی و هدایت می‌شود.

منابع

❖ قرآن کریم

❖ نهج اللاغه

۱. بهبودی، محمد باقر، گزیده کافی، ج ۱، تهران: مرکز انتشارات علمی و فرهنگی، چاپ اول، ۱۳۶۳ ش.
۲. پاکزاد، عبدالعلی، ابتلا و آزمایش در قرآن، قم: موسسه فرهنگی و اطلاع رسانی تبیان، ۱۳۹۵ ش.
۳. تبیان، امتحان الهی در قربانگاه اسماعیل، پرتال تبیان.
۴. تغلیسی، حبیب بن ابراهیم، وجوه قرآن، مصحح: مهدی محقق، تهران: دانشگاه تهران، چاپ دوم، ۱۳۷۱ ش.
۵. حسینی دشتی، مصطفی، معارف و معاریف (دائرة المعارف جامع اسلامی)، تهران: موسسه فرهنگی آرایه، چاپ سوم، ۱۳۷۹ ش.
۶. راغب اصفهانی، حسین بن محمد، ترجمه و تحقیق مفردات الفاظ القرآن، ترجمه: سید غلامرضا خسروی حسینی، ج ۱، تهران: انتشارات مرتضوی، چاپ دوم، ۱۳۷۵ ش.
۷. رحمتی شهرضا، محمد، گنجیه معارف، قم: صبح پیروزی، چاپ دوم، ۱۳۸۵ ش.
۸. رضایی، مصطفی، شام انتظار، قم: بنیاد فرهنگی حضرت مهدی موعود (عج)، ۱۳۹۳ ش.
۹. سبحانی، جعفر، ایمان و آثار سازنده آن، قم: موسسه امام صادق (علیه السلام)، ۱۳۸۴ ش.
۱۰. سبحانی نیا، محمدتقی، اطاعت از خدا؛ حق یا تکلیف، معرفت، شماره ۱۰۱، ۱۳۸۵ ش.
۱۱. طباطبایی، محمد حسین، ترجمه تفسیر المیزان، ترجمه: محمد باقر موسوی، قم: دفتر انتشارات اسلامی جامعه‌ی مدرسین حوزه علمیه قم، چاپ پنجم، ۱۳۷۴ ش.
۱۲. طبرسی، فضل بن حسن، ترجمه مجمع البیان فی التفسیر القرآن، مترجمان، تهران: انتشارات فراهانی، چاپ اول، ۱۳۶۰ ش.
۱۳. قرائتی، محسن، تفسیر نور، تهران: مرکز فرهنگی درس‌هایی از قرآن، چاپ اول، ۱۳۸۸ ش.
۱۴. قربانی، زهرا، حضرت ابراهیم (ع) و آزمون وحدانیت، پرتال سازمان کتابخانه هاف موزه ها و مرکز اسناد آستان قدس رضوی.
۱۵. قرشی، علی اکبر، قاموس قرآن، تهران: دارالکتب الاسلامیه، ۱۳۷۱ ش.
۱۶. قمی، علی بن ابراهیم، تفسیر القمی، قم: موسسه دارالکتابه، ۱۴۰۴ ق.

۱۷. محمدی، رضا؛ معتمد، عزت الله، درس‌هایی از عقاید اسلامی، ویراست: مسلم شوبکلایی، ج ۵، قم: زمزم، چاپ اول، ۱۳۹۷ ش.
۱۸. مصطفوی، حسن، التحقيق فی کلمات القرآن الکریم، تهران: بنگاه ترجمه و نشر کتاب، ۱۳۶۰ ش.
۱۹. مطهری، مرتضی، آشنایی با قرآن، تهران: صدرا، ۱۳۸۹ ش.
۲۰. — مطهری، عدل الهی، تهران: انتشارات صدرا، چاپ بیست و هشتم، ۱۳۸۷ ش.
۲۱. معلوف و همکاران، لويس، فرهنگ المنجد (عربی - فارسی)، ترجمه: محمد بندر ریگی، تهران: ایران، چاپ ششم، ۱۳۸۶ ش.
۲۲. مکارم شیرازی و همکاران، ناصر، تفسیر نمونه، تهران: دارالکتب الإسلامیة، چاپ اول، ۱۳۷۴ ش.
۲۳. — پیام امام شرح تازه و جامعی بر نهج البلاغه، تهران: دارالکتب الاسلامیه، ۱۳۷۵ ش.
۲۴. — اخلاق در قرآن، قم: مدرسه الامام علی بن ابی طالب (ع)، ۱۳۸۴ ش.
۲۵. موسوی خمینی، روح الله، شرح چهل حدیث، تهران: موسسه تنظیم و نشر آثار امام خمینی، چاپ سی و ششم، ۱۳۸۵ ش.
۲۶. موسوی نسب، سید جعفر، ابتلاء و آزمایش انسان در قرآن، تهران: ارزشمند، چاپ اول، ۱۳۸۵ ش.
۲۷. هاشم زاده هریسی، هاشم، فرهنگ قرآن، تهران: رامین، چاپ دوم، ۱۳۷۴ ش.
۲۸. هاشمی رفسنجانی، اکبر، تفسیر راهنما، قم: دفتر تبلیغات حوزه علمیه، چاپ اول، ۱۳۷۳ ش.